

"ב'ימים ההם הלמן הלה"

כנס העשור

מורשת החשמונאים
במודיעין וסביבותיה

ע"ש פרופ' יאיר פרג ז"ל

חוברת תקצירי הכנס

יום ד, א בטבת התשע"ד (4.12.13) במרכז הרב-תחומי בעיר מודיעין

תוכן העניינים

- 3..... הקדמה
- 4..... דבר ראש העיר מר חיים ביבס
- גב' גיסייה פרג
- 5..... דברים לזכר יאיר פרג ז"ל

תקצירי הכנס:

מושב ראשון- השפעתו של בית חשמונאי – הנדבך הארכאולוגי

פרופ' שמעון דר

- 7..... העדות הארכאולוגית למפעלי ההתיישבות של בית חשמונאי
- מר עמרי עבאדי
- 9..... בין לוחמה תת-הכרתית ושמרנות מסורתית – הנר החשמונאי הצבוט ומשמעותו הסמלית

מושב שני - מודיעין וסביבתה בתקופה החשמונאית

מר אלכס וינרב

- 10..... לזיהויים של מודיעין הקדומה וקברי המקבים – סיכום מחודש
- מר חנניה היזמי
- 11..... ביר א-דוולי - כפר יהודי מתקופת הבית השני
- מר דביר רביב
- 12..... לזיהויה של רמתיים – בירת מחוז בתקופה החשמונאית

מושב שלישי- חשמונאים – חנוכיות, מורשת וזיכרון

ד"ר דותן גורן

- 13..... להחייאתה של מולדת החשמונאים
- ד"ר יוסי שפנייר ופרופ' ישראל רוזנסון
- 14..... זיכרון החשמונאים במרחב מודיעין בירושלים ותל אביב
- זהר ברעם
- 16..... על החנוכיות מיהודה המקבי ועד ימינו
- 19..... תכנית הכנס

הקדמה

אנו שמחים להגיש לכם את חוברת תקצירי ההרצאות של כנס העשור למורשת החשמונאים במודיעין וסביבתה ע"ש פרופ' יאיר פרג ז"ל, המתקיים היום בעיר מודיעין מכבים-רעות. הכנס ממשיך מסורת בת עשור של כנסים מחקריים המציגים לקהל הרחב מחקרים חדשים אודות מודיעין והאזור, ואודות תולדות החשמונאים וחג החנוכה. עיריית מודיעין, שיזמה מסורת זו, ראתה בחשיבות החיבור בין העיר החדשה לבין המורשת וההיסטוריה של מודיעין העתיקה ושל החשמונאים שיצאו ופעלו מאזור זה.

הכנס נקרא ע"ש פרופ' יאיר פרג ז"ל, מראשוני תושבי האזור והעיר, אשר החל את תהליך הפצת המודעות לשמירת האתרים הארכיאולוגיים וההיסטוריים במרחב, וכנס זה מהווה המשך וזכרון למפעל החשוב שהחל בו בחייו.

כנס העשור למורשת החשמונאים במודיעין וסביבתה, שמתקיים השנה, כולל 9 הרצאות שונות מפי חוקרים ותיקים וצעירים בתחומי הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה וההיסטוריה של אזור מודיעין וסביבתה בתקופת החשמונאים, וצופן בתוכו חידושים ותגליות חדשות. לכנס מתלווה ספר "מורשת מודיעין" ובו לקט של פרסומים נבחרים מעשרת הכנסים שהתקיימו עד כה.

הכנס הופק בסיוע מדרשת הרי גופנא, השוכנת בגוש טלמונים, לא רחוק ממודיעין, בלב השטח היפהפה המכונה הרי גופנא, שם פעלו החשמונאים בשנותיהם הראשונות. המדרשה שמה לה למטרה לחבר את עם ישראל לאזורי חבל מודיעין, דרום השומרון ומערב בנימין, בדגש על הבחינות הארכיאולוגיות, ההיסטוריות והגיאוגרפיות. חיבור זה מבוצע בעזרת מגוון פעילויות כגון: טיולים, הרצאות ואירועים שונים לקהל הרחב במסגרת אגף הטיולים של המדרשה; יצירת מסלולי טיול חדשים, פיתוח אתרים ארכיאולוגיים ואתרי נופש ונוף במרחב במסגרת אגף הפיתוח של המדרשה; והוצאת סיורים מחקריים, כנסים, ימי עיון, וספרות מקצועית במסגרת אגף המחקר.

תודות לכל העוסקים והמסייעים בארגון הכנס והכנתו. בראש ובראשונה לראש העיר וסגן ראש העיר מודיעין מכבים-רעות על הייזום והאירוח של הכנס. לגב' גיסיה פרג אשר תורמת מידי שנה לקיום כנס זה לזכר בעלה יאיר ז"ל. וכן לד"ר אורנה מגר וגב' הילה מזרחי מהמרכז הרב-תחומי, לאלון שמידט וחברי תחום תרבות ואירועים ולעובדי העירייה המסורים על הארגון המופתי של הכנס לפרטיו.

בברכת חג אורים שמח וכנס פורה ומעניין,

אהרן טבגר, מדרשת הרי גופנא

א בטבת התשע"ד (4.12.13)

דבר ראש העיר מודיעין מכבים-רעות, מר חיים ביבס

אורחים יקרים!

העיר מודיעין הקדומה, עיר מולדתם של בני משפחת החשמונאים, היתה המקום שבו פרץ מרד החשמונאים ביוונים, לפני 2180 שנים. משפחת החשמונאים היא דוגמה היסטורית לגבורה וייחודיות העם היהודי לדורותיו, ואין ספק כי חג החנוכה מסמל זאת יותר מכל. עיריית מודיעין, מכבים-רעות רואה חשיבות לדאוג להמשכיות מורשת החשמונאים והנצחתה לאורך זמן. "כנס מורשת מודיעין" המציין השנה עשור לקיומו מארח מידי שנה את טובי ההיסטוריונים והחוקרים בתחום, היוצרים מפגש מרתק ומבט מעמיק אל ההיסטוריה היהודית בכלל, וההיסטוריה של אזורנו בפרט.

שיהיה לכולנו כנס פורה וחג חנוכה שמח.

בברכה,

חיים ביבס
ראש עיריית מודיעין
מכבים-רעות

לזכרו של פרופ' יאיר פרג ז"ל

גיסייה פרג

יאיר פרג ז"ל, פרופסור לבוטניקה וגנטיקה של צמחים, היה כמו שאומרים "מלח הארץ".

יאיר נולד בשנת 1929 בשכונת בורוכוב בגבעתיים, השתייך לתנועת "הנוער העובד", היה בהגנה ובגיל 17 הצטרף לפלמ"ח ולמרות האסטמה הקשה השתתף כמעט בכל המערכות הצבאיות של מדינת ישראל. במלחמת השחרור השתתף יאיר בקרבות במסגרת הגדוד השלישי של חטיבת יפתח משחרור צפת בצפון הארץ עד חירבת - מחז בנגב. נוסף לציווד הצבאי שנשא כל חייל על גבו - נשא יאיר גם קופסה גדולה - משאף באותם הימים. בתום המלחמה היה יאיר בן מקימי קבוץ צרעה שלמרגלות הרי ירושלים.

יאיר פרג, בוגר האוניברסיטה העברית בירושלים ודוקטור מאוניברסיטת הארווארד בארה"ב, היה מדען דגול, בעל שם עולמי בתחומי מיקרולוגיה, גנטיקה ובוטניקה של צמחים והמדען הישראלי הראשון שהחל לעבוד בתחום של גנטיקת המיקרו-אורגניזמים מייצרי אנטיביוטיקה. יאיר היה ממייסדי הגן הבוטני באוניברסיטת תל אביב.

יאיר פרג היה אדם רבגוני ורב תחומי, בעל ידע בהיסטוריה וספרות וגילה התעניינות רבה גם בארכיאולוגיה.

יאיר היה איש עקרונות ויושר נפשי אינטלקטואלי, היה פטריוט וציוני, הזיכרון ההיסטורי של העם היהודי והרצון לשמור על מורשתנו היהודית היו בסיס לזהותו הלאומית. את שנות חייו האחרונות הקדיש יאיר להצלת שטחים ירוקים ואתרים ארכיאולוגיים, היסטוריים באזור מודיעין ובאזורים אחרים בארץ. במסגרת רשות הגנים הלאומיים והחברה להגנת הטבע הכין יאיר תוכנית לשיקום וחיידוש הצמחים בפארקים הלאומיים, ופארק השרון ליד שפיים הוא הדוגמה הבולטת לכך.

בשנים האחרונות שימש יאיר כראש ה"עמותה לשימור אתרים ונוף במודיעין", הוא היה הכח המניע במאבק להצלת גבעת התיתורה המלאה בממצאים ארכיאולוגיים נדירים ובצמחיה עשירה ומגוונת והפיכתה לפארק טבע וארכיאולוגיה. הוא השתתף בוועדות בנייה אזוריות וארציות, בהגשת עתירות לבג"צ ובפגישות עם חברי כנסת, יאיר עצמו נפגש אישית עם השרים לאיכות הסביבה מרפאל איתן ועד לדליה איציק. כאיש האקדמיה הוא נפגש עם היסטוריונים, ארכיאולוגים ואנשי איכות הסביבה. הוא התכתב עם מדענים בחו"ל והכל במטרה לקבל את תמיכתם בפעילותה של העמותה.

כבוטנאי יאיר למד את הצמחייה של חבל מודיעין, הוא תכנן להוציא קטלוג של צמחי האזור. על גבעת התיתורה, גילה יאיר זן נדיר של נורית-נורית צהובה עם מעברים מצהוב לאדום. הפעילות העניפה הזו הניבה תוצאות - גבעת התיתורה מתנשאת מעל סביבתה, פנויה מבנייה להנאתם של תושבי מודיעין וכל עם ישראל.

כל האיזור של חבל מודיעין מלא בממצאים ארכיאולוגיים - מתקופת בית ראשון ובית שני. לממצאים מתקופת החשמונאים ייחס יאיר חשיבות רבה מאוד. הוא ייחס למרד החשמונאים חשיבות מיוחדת בהיסטוריה העם היהודי ובתרבות המערב ופנה לחברי כנסת בהצעה לחוקק "חוק מודיעין". בעקבות מאמריו ופניותיו של יאיר החליט ח"כ רחבעם זאבי ז"ל להכין את הצעת החוק. יאיר כתב יותר מ-150 מאמרים בנושא מודיעין בעיתונים מרכזיים ומקומיים, התראיין בתוכניות טלוויזיה ורדיו, הופיע בבתי ספר והשתתף בסדורים של החברה להגנת הטבע והאיזור.

החזון של יאיר היה שאיזור מודיעין - שהוא קרא לו "ארץ המקבים" יוכרז כאתר מורשת עולמי בשורה אחת עם אתרים כמו: מצדה, ירושלים ועכו. למען הפרויקט הזה פעל יאיר עד הרגע האחרון. כמה ימים לפני הטיסה לניתוח הלב הרביעי והאחרון שלו, נפגש יאיר עם הנציג הישראלי של "איקומוס" - ארגון עולמי שעוסק בהנצחת אתרים היסטוריים בעלי ערך עולמי, ומסר לו מסמך שהכין בנושא זה. יאיר כתב בצוואתו "הנני מבקש מעמותת שימור אתרים ונוף במודיעין שימשיכו בפיתוח מודיעין העתיקה וגם בפעילות מול "IKOMOS".

פרופ' יורם אטינגר כתב על יאיר: "יאיר היה מופת לענווה, לאומץ לב אינטלקטואלי, למחויבות למדינת ישראל ומקצוענות".

יהי זכרו ברוך.

מושב ראשון- השפעתו של בית חשמונאי – הנדבך הארכאולוגי

העדות הארכאולוגית למפעלי ההתיישבות של בית חשמונאי

פרופ' שמעון דר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

על היסטוריונים רבים מחוקרי התקופה החשמונאית מקובלת ההנחה, שהחשמונאים יזמו וביצעו מפעלי התיישבות נרחבים. בדעה זו תמכו בין היתר מיכאל אבי-יונה, בצלאל בר כוכבא, שמעון אפלבוים, אריה כשר, יהושע שוורץ ואוריאל רפפורט.

העדות במקבים א (יא, 32-34) על הענקת הטופרכיות של עופריים, לוד ורמתיים ליונתן החשמונאי על-ידי דמטריוס השני, בשנת 145 לפסה"נ, מהווה מקור היסטורי אמין. בשל המאבקים הפנימיים בין שליטי בית סלבקוס זכו החשמונאים להרחבת שלטונם על חבלים נוספים בארץ-ישראל מעבר ליהודה. בין האזורים הנוספים אליהם הופנתה האוכלוסייה היהודית העודפת מזכירים החוקרים את השרון, הכרמל, הגליל ואזור יבנה. חוקרים שונים רואים במפעלי ההתיישבות באזורים שנכבשו על ידי החשמונאים, ובמיוחד על-ידי אחד מגדולי הכובשים, יוחנן הורקנוס הראשון (134-104 לפסה"נ), פיתרון לעודפי אוכלוסין בארץ יהודה ולצורך ליישב עשרות אלפים של מחוסרי קרקע, שחלקם שירתו בצבאות החשמונאים.

תגליות ארכיאולוגיות מהדור האחרון מאפשרות לאשש את המקורות הכתובים בדבר חלק ממפעלי ההתיישבות של בית חשמונאי. שלוש הטופרכיות של ארץ שומרון שהוענקו לחשמונאים בימי יונתן (153-142 לפסה"נ), חופפות לחלקים במערב השומרון - ממודיעין ולוד בדרום ועד ראש העין, קלקיליה וטול-כרם בצפון. בחפירות הנרחבות באזור העיר מודיעין, נתגלו ישובים כפריים, רובם בתי חווה ואחוזות, שנוסדו בתקופה ההלניסטית, חלקם בתקופה הקדם-חשמונאית, אשר המשיכו להתקיים בתקופות החשמונאית וההרודיאנית, וחרבו במרידות נגד רומא. בין הישובים האלה אפשר למנות את חורבות כוריכור, בד-עיסא, אום אל-עומדן ואבו א-דנין. גם באזור שוהם נחשפו מספר ישובים כפריים, ובהם שכבות מן התקופה החשמונאית. כאלה הם האתרים בחורבת בורנט ובתל ברקת הסמוך. בשוהם נחשף בית אחוזה גדל-מידות, שהוקם בתקופה ההלניסטית הקדם-חשמונאית, וגם בו נתגלתה שכבה חשמונאית משמעותית. באזור חורבת מזור (אלעד) חשפו החופרים מעל עשר חוות, ובהן שכבות של חיים מן התקופה ההלניסטית. תמונה דומה עולה באזור שמדרום לראש העין, בין נחל שילה לראש העין החדשה.

באזורים נרחבים נוספים במערב השומרון נתגלו בחפירות בתי-חווה וישובים כפריים עם שכבות מהתקופה ההלניסטית והחשמונאית. דומה, שמותר להוסיף לתמונה זו את התגליות מאזור פרוזדור ירושלים, כגון חורבות עקד ומצד. באתרים מבוצרים אלה נתגלו שכבות מובהקות מן התקופה החשמונאית, למרות שראשיתם קדומה יותר. תמונה ארכיאולוגית זו משכנעת, גם ללא הוספת אתרים כפריים נוספים בשפלת השומרון, שבהם שכבות ישוב מן התקופה החשמונאית. באתרים שקדמו למפעל ההתיישבות החשמונאי, וחייתה בהם אוכלוסייה מקומית מגוונת, כגון אוכלוסיית השומרונים והפניקים, נוספו מתיישבים יהודים, נאמנים לבית חשמונאי. לפני האוכלוסייה המקומית הועמדה הבחירה: להצטרף לעם ישראל או לנטוש את מקום מגוריהם. מאורח יותר, היהודים באזורים אלה מרדו ברומאים בשתי המרידות, וכתוצאה מכך חלק גדול מן האתרים חרבו וניצבו שוממים במשך דורות רבים.

בין לוחמה תת-הכרתית ושמרנות מסורתית –

הנר החשמונאי הצבוט ומשמעותו הסמלית

עמרי עבאדי, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

בהרצאה זו יוצג כיצד תושבי ארץ יהודה בתקופה ההלניסטית המאוחרת (המאות השנייה-הראשונה לפסה"נ) ביטאו את עצמאותם, זהותם הייחודית והתנגדותם לתרבות ההלניסטית בצורה שקטה, דרך התרבות החומרית. הדוגמה שתוצג בהרצאה היא מקרה בוחן אחד מתוך מכלול אלמנטים בתרבות החומרית המשקפים את אותה תופעה.

בראשית המאה השנייה לפסה"נ מופיע בארץ טיפוס נר המכונה בשם "הנר החשמונאי הצבוט". נר זה, אשר תפוצתו מוגבלת לאזור יהודה בלבד, הוא נר פשוט למדי. הוא מורכב מקערה שנעשתה באובניים וחברה בעודה רכה בין שתי שפתותיה בצביטה, מה שיצר פתח רחב למיכל השמן ופתח קטן וצר לפתילה. הנר החשמונאי הצבוט הוא שלב אחרון במסורת ארוכה בת אלפי שנים של נרות צבוטים. בתקופות הקדומות, עד שלהי תקופת הברזל (מאה שישית לפסה"נ), הנר הצבוט היה הטיפוס הדומיננטי ביותר, ואולי היחיד, בכל רחבי הארץ. אולם בתקופה הפרסית, ובעיקר בתקופה ההלניסטית, משתנה הדומיננטיות הזו. נרות סגורים, הלניסטיים, שמקורם באזור יוון, לרוב בדמויות בעלי חיים ואדם הופכים לנפוצים. אחוז טיפוסי הנר הצבוט מתוך ממצא הנרות מן התקופה הפרסית יורד בהדרגתיות, עד שבתקופה ההלניסטית הקדומה הוא כמעט ונעדר לחלוטין מכל חלקי הארץ. הופעתו של הנר החשמונאי הצבוט היא תופעה מקומית בלבד, באזור יהודה, ואולי הוא סממן אתני של החברה היהודית ביהודה.

הופעתו של נר זה, הדומה לנר הקדום ואולי מחקה אותו, מעלה שאלות רבות. רבים טענו כי הנר החשמונאי הינו בעצם המשך טיפולוגי טבעי של הנר הקדום, אך אחרים השיבו שלא ייתכן שזו המשכיות טיפולוגית כיוון שבין הנרות האחרונים בתקופה הפרסית לבין הנרות החשמונאיים הראשונים בתקופה ההלניסטית המאוחרת יש פער של לפחות מאה שנים.

בהרצאה יוצע כי אמנם הנר החשמונאי אינו המשך טיפולוגי של הנר הצבוט הקדום, אך הוא כן קשור אליו – מנסה לחקות אותו ולהידמות אליו. התקופה שבה הנר מופיע היא תקופה של שינוי תרבותי כלל עולמי בה היהודים מנסים לשמור על ייחודם וזהותם. הנר הפשוט לכאורה משמש כאלמנט סמלי בתרבות החומרית. בעזרתו החברה מתגוננת מהאיום התרבותי החדש, ובעת מתחברת לעברה המפואר ומתגאה בו.

מושב שני – מודיעין וסביבתה בתקופה החשמונאית

לזיהויים של מודיעין הקדומה וקברי המקבים – סיכום מחודש

אלכס וינרב, מודיעין – מכבים - רעות

מבנה קברות המקבים מתואר בספר מקבים א כמקום בו הוטמנו מתתיהו, אשתו וחמשת בניו: "וישלח שמעון ויקח את עצמות יונתן אחיו ויקבור אותו במודיעין, עיר אבותיו. ויבן שמעון על קבר אביו ואחיו... זה הקבר אשר עשה במודיעין, עד היום הזה" (מקבים א, יג, 27-30).

מאז ימי המקבים, במשך דורות רבים, טענו היסטוריונים, אבות כנסייה, תלמידי חכמים, עולי רגל ואחרים כי בימיהם עמדו על תילם קברות המקבים – אותו מבנה מונומנטלי אשר שימש כמונומנט אדיר הנראה למרחקים. יש גם שסיפרו ותיארו כי בימיהם גם עמדה על תילה מודיעין - עירם/כפרם של משפחת מתתיהו החשמונאי ובניו. כולם השאירו לנו תיאורים לגבי מיקומם של קברות המקבים ועירם של החשמונאים, אך הם טרם נמצאו, והחיפושים עדיין נמשכים!

התעניינות מחודשת החלה בתחילת המאה ה-19. בתקופה זו "הציונים החדשים" וכן חוקרים צרפתים ואנגלים החלו, מטעם ממשלותיהם, לחפש באופן אינטנסיבי אחר מקום קבורתם ומקום יישובם של החשמונאים ואף חלקם ערכו לראשונה חפירות ארכיאולוגיות באתרים שאותם חשבו לזהות כאתרים האמיתיים של הקברים.

בהרצאה זו תובא סקירת מקורות רבים ומגוונים אשר מסייעים להציע זיהויים ליישובם ומקום קבורתם של משפחת החשמונאים. הסקירה תיערך על-פי מתודולוגיה הכוללת סקירת מקורות היסטוריים; סקירת דיווחי עולי רגל וספרות מסעות לאורך השנים; סקירת ממצאי חפירות ארכיאולוגיות שנחפרו באתרי אזור "מודיעין רבתי" ב-150 שנים האחרונות ובעיקר ב-25 שנים האחרונות בעקבות הקמת העיר מודיעין המודרנית; סקירת דרכים עתיקות; השוואת צורות קבורה מהתקופה החשמונאית; סקירת מפות עתיקות – כל זאת לצד סקירת מסקנותיהם של חוקרים מהעת החדשה.

על בסיס מידע זה האתרים הפוטנציאליים לזיהויים של מודיעין ומקום קבורת המקבים הם: אום אל עומדאן, הכפר אל-מידיה ותל א-ראס, קובור אל-יהוד, חורבת אל-מידיה (שיח) עירבאווי וחורבת הגרדי, חורבת חמאם, גבעת התיתורה (אל-בורג), לטרון/אמעוס.

בתום ההרצאה יוזמן הקהל להביע דעתו בדבר האתר המתאים ביותר לזיהוי מקום זה.

ביר א-דוולי – כפר יהודי מימי הבית השני

חנניה היזמי, קמ"ט ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון

אתר ביר א-דוולי שוכן מצפון לירושלים, בשוליים הדרום-מערביים של היישוב הערבי ביתוניא וכשני קילומטרים וחצי מצפון לגבעת זאב. האתר משתרע מפסגת הרכס לאורך המדרון הצפוני של שלוחה, ברום של 780 מ' מעל פני הים.

בעקבות סלילת כביש עוקף ביתוניא באמצע שנות ה-90 ולאחרונה בעקבות הקמת קו התפר, נערכו באתר שתי חפירות הצלה. החפירות נערכו בשני אזורים שונים: האחד בדרומו של האתר והשני בצפונו. בהרצאה זו יוצגו הממצאים שנחשפו בשתי החפירות המתוארכים לימי הבית השני. הממצא שנחשף כלל מבנה ציבור, מבני מגורים, מקוואות, מתקנים חקלאיים, בורות מים ומתקני תעשייה. כן נמצאו שלדי נקברים של 51 פרטים, שכללו גברים, נשים וילדים, עם תכונות אופייניות לאוכלוסייה יהודית של ימי בית שני.

אתר זה הינו אחד מהאתרים באזור צפוף של יישובים בגזרת מודיעין המתוארכים לתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה שהיה מיושב באוכלוסייה יהודית, שעיקר עיסוקה התבסס על ענף החקלאות, ייצור שמן ויין לצד תעשייה זעירה כון ייצור כלי אבן וכלי חרס. האתר בביר א-דוולי מהווה דוגמא לאופיו של היישוב הכפרי בתקופת הבית השני, ישוב אשר נוסד בתקופה ההלניסטית וחרב בשנת שתיים למרד הגדול ברומאים.

לזיהויה של רמתיים – בירת מחוז בתקופה החשמונאית

דביר רביב, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

בספר מקבים א (יא, 28, 34) נזכרת רמתיים כבירת מחוז מנהלי בדרום השומרון: בתעודה ששלח דמטריוס השני ליהונתן בשנת 145\146 לפסה"נ, נזכר מחוז רמתיים כאחד משלושה מחוזות שהועברו משומרון ליהודה, יחד עם לוד ועפרים (מקבים א, יא, 34). מהכיבוש הרומי ואילך החליפו גופנא ותמנה את עפרים ורמתיים כבירות המחוזות (כמופיע למשל במלחמת היהודים ג, 54-55).

בעוד זיהוים של לוד ועפרים פשוט ומקובל (לוד עם תל לוד ועפרים עם הכפר א-טייבה) זיהויה של רמתיים הוא נושא מורכב ומסובך, שכן במקורות ההיסטוריים ובשטח קיימים מספר מקומות עם שמות דומים. רוב החוקרים הלכו בעקבות אבסביוס (בערך רומה, מסי' 784) וזיהו את רמתיים עם הכפר רנתיס. אולם בהצעה זו כמה קשיים ובעיקר מיקומו של רנתיס על גבול המישור (בגובה של כ-260 מ' מעל פני הים) ובפינה הצפון-מערבית של הפלך. בנוסף, הכפר רנתיס שוכן כתשעה קילומטרים צפונה לקו לוד – א-טייבה (עפרים), בירות הפלך השכנות. לאחרונה הוצע לזהות את רמתיים צופים המקראית עם חורבת א-שונה, שממזרח ליישוב נעלה. בהמשך להצעה זו ניתן לשער כי במקום זה שכנה גם רמתיים בירת המחוז בתקופה ההלניסטית המאוחרת. מיקומו של האתר במרכז המחוז, גודלו וכן השרידים הרבים מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה המצויים במקום, מעמידים אותו כמועמד הטוב ביותר לזיהויה עם רמתיים, בירת המחוז הקדומה.

מושב שלישי- חשמונאים – חנוכיות, מורשת וזיכרון

להחייאתה של מולדת החשמונאים

ד"ר דותן גורן, הקתדרה ללימודי תולדות ק"ל ומפעליה, אוניברסיטת בר-אילן

הזיהוי המחודש של מודיעין העתיקה והסברה כי קברי המכבים נמצאים בסמוך, הניע בשלהי התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט אישים, גופים וחברות הן בחוגים נוצריים והן בקרב יהודים ציונים לפעול לקניית אחיזה באזור. אולם כל הניסיונות היהודיים והמוסדות הציוניים לגאולת אדמת מודיעין וליישובה כשלו.

לאחר הקמתה של מדינת ישראל פעל יוסף ויץ, מנהל מחלקת הקרקעות והייעור בק"ל, כדי ליישב את אזור מודיעין. לחזונו היה שותף יצחק בן-צבי נשיא המדינה, שביקש לחדש את ההתיישבות היהודית במולדת החשמונאים. אולם לאורך שנות החמישים התנגדו למהלך אנשי הפיקוד הבכיר בצה"ל בשל הימצאותם של שטחי אש באזור המיועד להתיישבות.

במסגרת תכניתו של ויץ להקמת 'מצודות הספר' בראשית שנות השישים הוחלט בשיתוף עם צה"ל על הקמת היאחזות נח"ל 'מודיעים'. זו הורכבה מבני גרעין של תנועת הנוער 'עזרא' וגרעין של בני ישיבות מהנח"ל-החרדי. ההיאחזות עלתה על הקרקע, ערב נר ראשון של חנוכה תשכ"ה ולציון יום השנה להכרזה באו"ם על תכנית החלוקה (29.11.1964). בטקס הממלכתי השתתפו מאות מוזמנים ובראשם נשיא המדינה זלמן שז"ר, שספד לבן-צבי המנוח והעלה על נס את חלקם החשוב של החוגים החרדיים להתיישבות בארץ.

כשלושה שבועות לאחר העלייה לקרקע (דצמבר 1964) אושר בוועדת השמות הממשלתית כי היאחזות הנח"ל תיקרא בשם 'מבוא מודיעים', חלוצת ההתיישבות היהודית בחבל מודיעין הקדום.

זיכרון החשמונאים במרחב מודיעין בירושלים ותל אביב

ד"ר יוסי שפנייר ופרופ' ישראל רוזנסון, מכללת אפרתה

זיכרון החשמונאים בסביבות מודיעין

בשנים שלפני הקמת המדינה הזיכרון הקשור בשטח מודיעין התמקד בעיקר ב'זיהוי' אתר משמעותי, 'קידוש', ובמסעות אליו שהיו כרוכים בטקסיות מתאימה, שהייתה כרוכה בטיוול – מרכיב חשוב ב'ידיעת הארץ', שבלט מאוד ביחסו לגורם המזמן – חנוכה, החג החשוב כל כך ב'דת החילונית' הציונית; לימים נוסף גם מרוץ הלפיד.

בשונה מאזורים אחרים בארץ, לפני הקמת המדינה, האדמה לא 'נגאלה' – לא נוצרה התיישבות יהודית באזור, והניסיונות שהיו לרכישת קרקע ולכינון יישובים לא הותירו את חותמם בשטח ולא הפכו לחלק מסיפור משמעותי העומד בפני עצמו. מודיעין נותרה חשובה בלי להתיישב בה. אחרי הקמת המדינה השתנו דגמי הזיכרון.

'קברות המכבים' ממשיך להיות אתר מרכזי ומוביל; הוא בולט בנוף, וממשיך לרכז פעילויות שונות, אך אין סטטוס מיוחד לו ואין לו מעמד לאומי רשמי שיזכיר את עוצמת המעמד הלא-רשמי שהיה לו בטרם הקמת המדינה.

הדגש בהרצאה יתמקד על מיפוי יסודות מסוימים ושיבוצם במעין 'מפת זיכרון'; בסך הכול התמונה מורכבת; יש מתח בין טיפוסי הנצחה בשטח, אך המסקנה העיקרית היא כמדומה כי ניתן לראות באזור מודיעין 'מעבדה' לבדיקת דרכי הבנייה וההבניה של הזיכרון בשטח. ההרצאה תעסוק בהיבטים מסוימים של זיכרון החשמונאים במרחב ובתודעת הזיכרון הישראלית. יוארו מספר נקודות הקשורות לעיצוב נוף הזיכרון בסביבות מודיעין, בדגש מיוחד של זיכרון המכבים. תיבחן ה'מפה' הקוגניטיבית הנגזרת מביטויי הזיכרון בשטח והדרכים השונות להתייחסות לחשמונאים בשטח שהיה מקום פעולתם הראשוני. ייבחנו השמות הגיאוגרפיים הנכללים בשטח הזה שחודשו החל מראשית ההתיישבות הציונית; ובהנחה כי השמות עצמם אינם חזות הכול, תיבחן האינטראקציה – פסיכולוגית-תרבותית – עם סביבתם, שביטוי חשוב שלה מתרחש בסוגים שונים של כתיבה והבעה אמנותית שבאה לעולם בעקבות המפגש עם האתרים החדשים והשמות החדשים. כללית, בסביבת מודיעין הוענקו שמות גיאוגרפיים רבים המזכירים את החשמונאים או את ההווי שנרקם סביבם; אולם, לא בצורה אחידה וכמעט שלא בצורה מוכתבת מלמעלה.

אזור המחקר סומן כמעגל ברדיוס של כעשרה קילומטרים סביב מודיעין (רוב היישובים מרוכזים מצפון-מזרח, דרום-מזרח וצפון-מערב לו), ויש גם מספר אתרים מרוחקים יותר. שמות רבים בשטח הזה מתבססים על ניצול הקרבה הגיאוגרפית למודיעין לצורך ההנצחה של קרבות במלחמת העצמאות ואירועים אחרים הקשורים להתיישבות בחבל. תמונה מגוונת זו של נושאים שהמכבים הם מוטיב חשוב בו תוצג בהרצאה.

זיכרון החשמונאים בתל אביב לפני הקמת המדינה

בנוסף תוצג בהרצאה התפתחות נוספת של הנצחה בשמות רחובות המנציחים את המשפחה החשמונאית תוך השוואה בין שתי ערים, ירושלים ותל אביב.

בתל אביב נקבעה קבוצת שמות הקשורים לחשמונאים בשנת 1934. הם התרכזו באותה סביבה, האזור הסמוך לירקון, ממערב לרחוב אבן גבירול, אזור שהעיר הגדלה והולכת החלה להגיע אליו באותה עת. בצד השם הבסיסי 'מודיעין' הופיעה סדרת שמות שכונתה בביטאון העירייה 'אישים היסטוריים', שכללה את אחד מבני מתתיהו 'שמעון התרסי', ועמו עוד קבוצה של ממשיכיו בדורות הבאים: 'יוחנן הורקנוס', 'אלכסנדר ינאי', 'אגריפס'. יותר מעשור לאחר מכן, עת נבנה הצד המזרחי של רחוב אבן גבירול (אזור שיכונני רסקו), נוספו שאר השמות. ראשית, האב – מתתיהו, ועמו שאר בניו שכוננו בשם המלא: 'יוחנן הגדי', 'יונתן הופסי', 'אלעזר החורני', וכמוכן 'יהודה המכבי' (לפי מסורת הכתיב הציונית בכ"ף ולא בקו"ף!), שמעמדו הבכיר התבטא ברחוב הראשי שלו זכה. אליהם נוספו אישים כ'אנטיגונוס', ושתי נשים בולטות מן המשפחה, 'מרים החשמונאית' ו'שלומציון המלכה'. הסך הכללי מעניק תמונה מרהיבה של עצמאות יהודית קדומה המהווה מסד לעצמאות החדשה היונקת השראה מקודמתה.

זיכרון החשמונאים בירושלים אחרי הקמת המדינה

בירושלים הייתה התמונה מסובכת הרבה יותר. מעוז עזריהו הטיב לתאר את הקושי שעמד בפני החברים היהודים בוועדת השמות העירונית של העיר המנדטורית להעניק לרחובותיה שמות רצויים, והיעדר שם הרחוב הרצל יוכיח (המנהיג הציוני הדגול זכה לשם רק במלחמת העצמאות). המתבונן היום במפת ירושלים ימצא גוש רחובות הנושאים שמות חשמונאיים בשכונת 'מקור ברוך', לא הרחק מהתחנה המרכזית ברחוב יפו. כיצד באו לעולם? מדוע דווקא בסביבה זו? בתל אביב, כזכור, התפשטות העיר הביאה לשמות החשמונאיים, שמות חדשים לרחובות חדשים, ואילו שכונת 'מקור ברוך' קדמה לשמות הללו (נוסדה ב-1924). מסתבר שבירושלים השמות החשמונאיים באו לעולם רק אחרי הקמת המדינה. אחרי שיתוק יחסי בתקופת השלטון המנדטורי, בסוף שנת 1948 ובשנת 1949 ועדת השמות הירושלמית הייתה פעילה מאוד. השמות: 'החשמונאים', 'יהודה המכבי', 'אלעזר המכבי', 'שמעון המכבי' באו לעולם בהחלט ועדת השמות ב-27.1.1949. זמן קצר אחר כך התווסף הרחוב 'מודיעין' (12.6.1949).

הנה כי כן, שתי פנים להנצחה. מחד הנצחה במרחב הכפרי-הפתוח ומאידך הנצחה במרחב העירוני בערים גדולות, כל הנצחה ותהליכה שמטרתם אחת זיכרון המשפחה החשמונאית.

על החנוכיות - מיהודה המכבי ועד ימינו

זהר ברעם, גיאוגרף, מייסד ומנהל כפר חשמונאי בשילת

באחד מסיורי בירושלים בשנת 2012, התוודעתי לבית המסחר של מר יוסף שבתאי משכונת הבוכרים העוסק בחנותו בממכר חנוכיות עתיקות. העניין שעורר בי הריכוז הגדול של מאות החנוכיות שברשותו ולמידת תולדותיהן הביא ליצירת מחקר זה שמטרתו הייתה להתחקות אחרי שלבי יצור החנוכיות מרגע יצורן הראשון ועד היום הזה. הנתונים הרבים שנתקבלו ממקורות שונים היו רבים למדי ובאותה מידה גם חסר היה מידע בסיסי על תקופות שלמות. המידע הלא היה מכח הנסיבות והקשיים הרבים שעברו על העם היהודי כדוגמת מסעי ההשמדה שביצעו הצלבנים כלפי היהודים בא"י, גזרות ת"ח-ת"ט באוקראינה, השמדת החנוכיות ושדירתן לפני ובמהלך השואה באירופה, הפגרום בעיראק ושוד העולים משם במבצע "כנפי נשרים" ב-1950.

הפתעתי גם איסוף מידע על יצרני חנוכיות בארץ מהדורות האחרונים בעשרות השנים האחרונות נתקל בקשיים לא מעטים והיה צריך גם מזל למצאו. הסתבר כי החנוכייה הפכה מבלי משים לבבואה לנדודים היהודים בארצות רבות, אך באותה מידה גם לכלי ביטוי קבוע לכמיהה לציון. רק על החנוכייה ובאמצעותה יכלו היהודים לבטא באופן חופשי יחסית ולאורך דורות רבים, את שאיפתם לחידוש עצמאותם בארץ-ישראל, זאת על-ידי ציון נצחון יהודה המקבי על היוונים בצורות רבות ומגוונות בחנוכיות בלא חשש מאימוץ רעיונות סביבתיים זרים.

השפעות גומלין של ממש בין אומנים יהודים היו מפתיעות בתנאי העולם העתיק, אך הן התקיימו מספרד לאיטליה, לפולניה, לאוקראינה, למרוקו, לעיראק ואפילו להודו כהוכחה נוספת לאחדות המחשבה היהודית בכל המקומות אשר בניה נמצאים שם. לדוגמא ניתן להציג חנוכיות רבות בנות מאות בשנים, בהן שרטוטי מבני ציבור וגם כנסיות. לכאורה מוזר, אך לאמיתו של דבר הרעיון בהצגת מבנה בתוך חנוכייה הייתה רמז ליהודים על בית מקדשם. כך גם מוטיב האריות שליווה את עשיית החנוכיות יחד עם שני עמודי המקדש, ומנורת שבעת הקנים בין האריות, שביטאו את נצחון יהודה המקבי בחנוכה ע"י המנורה. כל זאת הובא בדופן האחורית של החנוכייה. רעיון אחר שבא לידי ביטוי בתקופת הרנסנס ואילך הייתה דמותה של יהודית עם חרב בידה האחת ובשנייה ראשו הערוף של הולופרנס כשפלג גופה העליון חשוף. זה היה ביטוי להסתגלות לרעיונות החופש הנועזים של הרנסנס, אך באותה מידה הנציח את נצחון המקבים דרך סיפור ספר יהודית שהיה מוכר ליהודי איטליה.

מאימתי הדליקו נרות חנוכה?

על השאלה מאימתי בכלל הדליקו נרות בחנוכה ניתנה תשובה עוד מימי המקבים בספרי החשמונאים א ו-ב. בחשמונאים א, אשר נראה כי נכתב על-ידי מחבר שהיה נוכח בנצחון האדיר של יהודה על ליסיאס בקרב בית צור וטיהור המקדש בעקבות זאת, הופיעה הכרזה ברורה על חנוכה שיחוג מעתה ואילך שמונה ימים לדורות (פרק ד). את החג החדש ואת תכניו הוריש יהודה ליהודים לתמיד. בחשמונאים ב, אשר נכתב בחוץ לארץ ביוונית, כבר ניתנה פרשנות ניסית לנצחון

על היוונים בציון שזהו חג סוכות מאוחר. שם נכתב על הנחייה ברורה במכתבו של יהודה המקבי ליהדות מצרים לחגוג את החג שמונה ימים לדורות, וברור שאין חגיגה ללא נרות דולקים. אין בדינו ידיעה אם יהודה כתב זאת רק ליהודי מצרים ולא ליהודי בבל, אך ברור שרצה שכל היהודים יחגגו את חנוכת המזבח. כה גאה היה בהישגו.

גם מפסיקתא רבתי, שבה ניתן פירוש למצוות החנוכייה בכך שנמצאו בבית המקדש שמונה שיפודין שעשאוים לחנוכייה דולקת, ניתן להבין כי חג זה מלווה היה בהדלקת נרות שדולקים שמונה ימים, מיד עם תחילתו. כך גם בפירוש המאוחר יחסית למגילת תענית "כשנכנסו יוונים להיכל... ולא מצאו אלא פך אחד שהיה מונח... שלא נטמע ונעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה קבעום שמונה ימים טובים." (מגילת תענית על חודש כסלו).

יוצא מכך שבכל ארבעת המקורות מופיע סיפור הדלקת נרות שמונה ימים בחנוכה. הם משלימים זה את זה כשסיפור הדלקת הנרות בחנוכה – חנוכת המזבח, מחבר את כולם ומופיע בכולם ואינם סותרים זה את זה.

סוגי החנוכיות לדורותיהם

בתחילה, בשנים הראשונות, ניתן להניח כי השתמשו בחנוכה באופן טבעי ב"נרות אחים" דומים למדי זה לזה במשך שמונת ימי חג החנוכה. צריך גם לזכור שהאיסור לעשות מנורת שבעת קנים היה ברקע ואולי מנע גם את יצור החנוכייה. בתקופה הרומית עברו להשתמש בפולימיכסוס שהיה נר חרס רב פיות. השימוש בפולימיכסוס עשוי מחרס נמשך מאות בשנים. לחלק מהם הוסיפו דופן אחורית לאפשר את תלייתם על הקירות והדלתות. היו נרות פולימיכסוס שנעשו בצורה עגולה. למרבית המזל צורתם שרדה בחנוכייה מחאלב שבסוריה עשוייה מתכת.

רק במאה העשירית לסה"נ, נמצא בתוך חומש ממצרים בספריית לנינגרד ציור – איור של מנורת חנוכה עם דופן אחורית עשוייה ממתכת שנועדה לתלייה. במשך תקופת ימי הביניים המידע על חנוכיות היה מקוטע למדי, אך יחד עם זאת שרדו חנוכיות מתכת מתקופה זאת עם דופן אחורית בצורת משולש ובה מוטיבים יהודים. החל מתקופת הרנסנס המידע הולך ורב. ניכרות השפעות ברורות של תקופת התעוררות זאת על יצור החנוכיות כולל רעיונות נועזים כמו שהוזר לעיל. גורם חשוב שקידם מאוד את תעשיית החנוכיות היה גירושם של יהודי ספרד ופורטוגל בשנת 1492 והתישבתם והתאקלמותם במהירות באיטליה, בסיציליה, בצרפת, במרוקו ובמקומות אחרים. ביניהם היו אומני מתכת מצוינים ששיפרו את יצור החנוכיות מאוד. הדופן האחורית המשולשת פינתה את מקומה לדופן אחורית עשירה בפרטים שונים אולם תמיד נשמר ציון המוטיב היהודי, השאיפה לחרות, באופן ברור או מרומז.

תקופת הבארוק עיצבה גם היא את יצור החנוכיות באירופה ומרוקו. הדופן האחורית הפכה למרובעת והשימוש בשנצים גבר. אך שוב ידעו יצרני החנוכיות לבטא את הרעיונות היהודים החיוניים ע"י מנורת שבעת הקנים ומוטיבים אחרים. במאה ה-18 הגיע יצור החנוכיות בעיקר בפולניה ומרוקו לשיאים חדשים. כן יוצרו חנוכיות בעיראק ובתימן באחרונה מאבן בהט. ההשפעות ההדדיות של זרימת רעיונות וישומם בחנוכיות בין מרוקו, איטליה, פולניה, הולנד ועיראק ניכרות בהחלט.

חנוכיות המאה העשרים בארץ - ישראל

במאה העשרים החלו לבלוט החנוכיות מארץ ישראל שכמעט לא יוצרו בה עד אז. בתחילת המאה העשרים, אומני בצלאל יצרו חנוכיות נחושת רקועות עם מוטיבים מקראיים, בעוד שיהודי פולניה, שהגיעו לארץ בשנות השלושים, המשיכו בייצור חנוכיות פליז יצוקות בעלות דופן אחורית עם מנורת שבעת הקנים במרכזה, ושתי דפנות צדדיות, כמו שנהגו בנכר. אומנים יהודים שעלו לארץ מתימן ועירק תרמו גם הם את תרומתם.

לאחר מלחמת העולם השנייה ומלחמת העצמאות הגיעו לארץ אומנים מצוינים שיצרו חנוכיות מיוחדות: הקבוצה ההונגרית והגרמני הבודד ממאה שערים ואומנים נוספים מירושלים, מתל-אביב, מחולון, מחיפה, מחדרה ויהוד. כן פעלו, החל משנות החמישים, כעשרים מפעלים ליצור חפצי חן ויודאיקה בארץ שהשתמשו בחמישים בתי יציקה.

החל משנות השבעים של המאה הקודמת, צנח ענף זה בגלל הזדקנות מוביליו ובגלל תחרות עם מוצרים מיובאים מחו"ל עשויים מחומרים עמידים כמו פלסטיק ומתכת אל-חלד. יבוא מוצרי קישוט חדשים בעיצוב מודרני גרם לכך שפעילותם של רובם נסתיימה בסוף שנות השבעים, למעט כמה יוצרים בודדים שהמשיכו ליצר חנוכיות. בשנת 2000 החל להגיע לארץ יבוא זול של חנוכיות צבעוניות וזולות מאוד במחירן, ואחרוני היצרנים כמעט הפסיקו את עבודתם לחלוטין. יוצאים מכלל זה הם יצרנים אומנים ברמה גבוהה מאוד וכן מפעלים בארץ שמייצרים עד היום חנוכיות מכסף בעיקר ליהודים מארה"ב, מקנדה ומאנגליה.

במהלך הכנת העבודה הזאת רואיינו שלושה מאחרוני היוצרים הפרטניים שפעלו בארץ במלוא המרץ למן שנות החמישים ויצרו אלפי חנוכיות בשנה עד שהיבוא הזר הכריע אותם: רחמים בגדדי ושואל עובדיה, שעלו מעיראק ב-1950, ושם-טוב מר-חיים שעלה ב-1948 מטורקיה. מדובר באנשים מיוחדים, ציונים מובהקים, הניכרים בדבקותם לביטוי במתכת של מיטב הרעיונות הלאומיים היהודים. על אף שכל רצונם היה להתפרנס, היו הם יוצרי אומנות במיטבה ובכל זאת צנועים היו ולא חתמו את שמם מעולם על עבודותיהם. לאור המפגש עם שלושה אנשים אלה, נראה כי גם אחרים כגון "ההונגרים", "הגרמנים", "התימנים" מירושלים ואחרים מקבוצה זאת, היו יוצרים מופלאים שעבודותיהם טובות, ובבלי דעת היוו חולייה חזקה ומקשרת עם יצרני החנוכיות העתיקות שליוו 2000 שנים את היהודים בגלותם עד שחזרו לארצם.

האמנם נגזר על החנוכייה הישראלית היהודית הפשוטה והמקורית במהותה, להעלם מנוף ביתנו? השוק הער של קוני חנוכיות עתיקות (בנות עשרות בשנים בדרך כלל) ע"י יהודים בארץ ובעולם מוכיח שלא כך הדבר. תקוותי שתעשייה "עממית" זאת לכאורה, שלמעשה היא מתוחכמת מאוד וברמה גבוהה ותוצרתה ראוייה להימצא בכל בית יהודי, תתחדש ותמשך באמצעים מודרניים כראוי להיום. תם ולא נשלם.

תכנית הכנס

8:30 – 9:00 – התכנסות וכיבוד קל.

9:00 – 9:30 – ברכות ודברי פתיחה.

9:30 – 11:00 – מושב ראשון- השפעתו של בית חשמונאי – הנדבך הארכיאולוגי

- פרופ' שמעון דר – עדויות ארכיאולוגיות למפעלי ההתיישבות של החשמונאים.
- פרופ' זאב ספראי – מהפיכת הקבורה – ההיבט החשמונאי.
- עמרי עבאדי – בין לוחמה תת-הכרתית ושמרנות מסורתית – הנר החשמונאי הצבוע ומשמעותו הסמלית.

11:00 – 11:15 – הפסקה.

11:15 – 12:45 – מושב שני- מודיעין וסביבתה בתקופה החשמונאית

- אלכס וינרב – לזיהויים של מודיעין הקדומה וקברות המקבים – סיכום מחודש.
- חנניה היוזמי – ביר א-דוולי – כפר יהודי מימי הבית השני.
- דביר רביב – לזיהוייה של רמתיים – בירת מחוז בתקופה החשמונאית.

12:45 – 13:30 – הפסקת צהריים וכיבוד קל.

13:30 – 15:00 – מושב שלישי- חשמונאים – חנוכיות, מורשת וזיכרון

- ד"ר דותן גורן – להחייאתה של מולדת החשמונאים.
- ד"ר יוסי שפנייר – זיכרון החשמונאים במרחב מודיעין, בירושלים ובתל-אביב.
- זהר ברעם – החנוכיות מיהודה המכבי ועד ימינו.

15:00 – 16:45 – יציאה לסיור בגבעת הברושים ליד מכבים ובבית-הכנסת אום אל עומדאן.

16:45 – טקס הדלקת נרות בבית-הכנסת העתיק באום אל עומדאן (במידה וירד גשם הדלקת הנרות תתקיים במרכז הרב תחומי).